

PRODUKCIJA I KOMUNIKACIJA MUZEALNOG ZNANJA – REFERENTNI OKVIR ZA DEFINIRANJE ZVANJA U MUZEJSKOJ STRUCI

IM 50, 2019.
RIJEČ JE O...
MAIN FEATURE

dr. sc. MAJA ŠOJAT-BIKIĆ □ Zagreb

BORIS MAŠIĆ □ Muzej grada Zagreba

Uvod. Muzeologija je polje izrazito interdisciplinarnе prirode koje objedinjuje i harmonizira brojne akademske discipline na kojima se temelji rad muzealaca.¹ Najbolji se rezultati postižu kad se prihvati ta pluralnost i omogućući neometano konvergiranje različitih disciplina prema zajedničkoj fokalnoj točki – MUZEJU.

Struke se razvijaju u društvenom okružju. Da bi struka nastala, mora se definirati i profilirati, ali je moraju prepoznati i druge struke i društveni čimbenici (osobito administrativni, upravnopravni), što se u muzejskom svijetu ne događa uvijek.² Kako se upravljanje kulturnom i prirodnom baštinom institucionaliziralo, tako su se razvijali i procesi profesionalizacije koji su stvorili nove baštinske struke, a morali su ih pratiti i školstvo i zakonodavstvo uvođenjem novih obrazovnih programa, standarda i pravila. Evolucija struka neodvojiva je od stalne redefinicije pravila kojima se uređuju strukovni položaji i zvanja. Pravila konsolidiraju moć i status struka. Riječ je, dakle, o četiri međusobno povezane, reciprocitetne dinamike odnosno evolucije: institucionalnoj, strukovnoj, obrazovnoj i zakonodavnoj.

Muzeji se kontinuirano mijenjaju, a s njima i muzejske struke. U kontekstu muzeologije kao polja informacijskih i komunikacijskih znanosti te rastuće kompleksnosti muzejskih projekata i programa, poglavito zbog primjene novih tehnologija i medija komunikacije te sve zahtjevnijih posjetitelja/korisnika, evoluirala i klasifikacija zvanja u muzejskoj struci. Stoga ne postoji konačan, općeprihvaćeni klasifikacijski sustav niti bi to bilo poželjno s obzirom na vrstu i specijalizaciju muzeja, njihovo poslanje, veličinu, proračunska sredstva itd.

S obzirom na temeljne zadaće muzeja (skupljanje, čuvanje, istraživanje, komunikacija), starije su muzejske struke odavno stabilizirale svoj pravni položaj, a dio novijih još se mora boriti za pravednije vrednovanje i adekvatno reguliranje pravnog statusa.

Pregled odabranih sustava klasifikacije zvanja u muzejskoj struci

Jedan od starijih sustava klasifikacije zvanja u muzejskoj struci nalazimo u propisima vlade SAD-a iz ranih 1960-ih. Svi su djelatnici u javnim službama SAD-a

razvrstani u kategorije prema obrascima s oznakom GS (Government Service) koji se periodično revidiraju. Tako su klasificirani i djelatnici u američkim javnim muzejima. Podsjećamo da SAD nema ministarstvo kulture. Obrazac GS-1015 s opisom poslova i potrebnih kvalifikacija odnosi se na kustose,³ a GS-1016 na muzejske tehničare i pomoćno stručno osoblje – muzejske specijaliste.⁴

Kako su se muzeji razvijali i sve više otvarali prema javnosti, tako se pojavljivala potreba i za identificiranjem, definiranjem i klasifikacijom sve brojnijih zvanja u muzejskoj struci. Patrick Boylan navodi primjer Udruženja kanadskih muzeja (Canadian Museums Association) koje je 1978. naručilo istraživanje radi uređenja konfuzne nomenklature mnoštva radnih mjesta i opisa poslova u kanadskim muzejima. Rezultat je dvadeset identificiranih muzejskih zvanja/funkcija opisanih u knjizi *Professional Directions for Museum Work in Canada: An Analysis of Museum Jobs and Museum Studies Training Curricula* autorice Lynne Teather.⁵

Početakom 1990-ih Smithsonian Institution, najveći muzej u svijetu, utemeljen 1846., naručio je studiju koja je rezultirala identifikacijom i opisom trideset različitih struka u američkim muzejima te objavom knjige *Museums: A Place to Work: Planning Museum Careers* autora Jane Glaser i Artemisa Zenetoua.⁶ Danas se na Smithsonianovoj mrežnoj stranici može pronaći sistematizacija muzejskih zvanja i stručnih profila djelatnika vezano za mogućnosti i uvjete zapošljavanja.⁷

Muzejska struka predmet je bavljenja ICOM-ova Međunarodnog komiteta za obrazovanje djelatnika (International Committee for the Training of Personnel, ICTOP), utemeljenoga 1968.⁸ ICTOP-ova publikacija *Museum Professions – A European Frame of Reference*⁹ daje smjernice za poboljšanje kvalitete rada u muzejima te donosi popis dvadeset zvanja/funkcija u muzejskoj djelatnosti klasificiranih prema trima glavnim područjima muzejskog djelovanja:

- zbirke i istraživanje
- služba za posjetitelje
- administracija, uprava i logistika.

Uz svako je zvanje/funkciju naveden opis poslova, potrebno akademsko obrazovanje te dodatne kvalifi-

1 Dubé, Philippe. Connecting theory and practice in museology. *Museum International* 46, 3 (1994): 46.

2 *Key Concepts of Museology* / edited by André Desvallées and François Mairesse. Paris: Armand Colin, 2010., str. 67.

3 Position Classification Standard for Museum Curator Series, GS-1015, 1962., <https://www.opm.gov/policy-data-oversight/classification-qualifications/classifying-general-schedule-positions/standards/1000/gs1015.pdf> (posjećeno: 10. svibnja 2019.).

4 Position Classification Standard for Museum Specialist And Technician Series, GS-1016, 1961., <https://www.opm.gov/policy-data-oversight/classification-qualifications/classifying-general-schedule-positions/standards/1000/gs1016.pdf> (posjećeno: 10. svibnja 2019.).

5 Boylan, Patrick J. Museum careers: ever changing and ever growing. *Museum International* 45, 4 (1993): 5.

6 Isto.

7 Smithsonian Institution: *Working at the Smithsonian*, <https://www.si.edu/OHR/workingsi> (posjećeno: 17. travnja 2019.).

8 ICOM ICTOP – ICOM's International Committee for the Training of Personnel, <http://ictop.org/> (posjećeno: 17. travnja 2019.).

9 *Museum Professions – A European Frame of Reference* / edited by Angelika Ruge. Berlin: ICTOP – International Committee for the Training of Personnel, 2008.

kacije. Riječ je, dakle, o hibridnom sustavu klasifikacije koji sadržava i nazive zvanja (kustos, dokumentarist, konzervator restaurator, knjižničar, webmaster itd.), kao i nazive funkcija muzejskog osoblja (ravnatelj, tajnik, voditelj marketinga, voditelj odnosa s javnošću itd.). Iako bi se takvom referentnom okviru moglo prigovoriti zbog klasifikacijske nekonzistentnosti, odnosno miješanja zvanja i funkcija, time se ne umanjuje njegova vrijednost kao relevantnog polazišta u promišljanju pravnog uređenja zvanja u muzejskoj struci u nacionalnim muzejskim zajednicama, među ostalima, i u hrvatskoj.

U epistemonu *Key concepts of museology*, u poglavlju *Profession*, objašnjava se kako ne postoji jedna već niz muzejskih struka te se kao povijesno najstarija zvanja navode kustos, vodič interpretator i čuvar.¹⁰ Autori se referiraju i na spomenutu ICTOP-ovu publikaciju te na model „čuvanje – istraživanje – komunikacija” amsterdamske škole muzeologije na Reinwardt Academie.

Na temelju istražene literature i izvora može se zaključiti kako se od 1960-ih do kraja prvog desetljeća 21. st. razlučilo 20 – 30 muzejskih struka.

Digitalno doba donijelo je dramatične promjene i u muzejskoj djelatnosti. Muzejsko osoblje, poglavito kustosi, morali su se suočiti s datostima koje su nametale nove tehnologije, i to ne samo u determinaciji i interpretaciji muzealija, već i s novim kanalima komunikacije s korisnicima. Stoga su se razvile i nove muzejske struke koje se bave digitalnom produkcijom i komunikacijom muzealnog znanja.

U sklopu europskog projekta *Erasmus+ Museum Sector Alliance* (Mu.SA) provela je istraživanje radi identificiranja novih muzejskih struka nužnih za uspješno funkcioniranje muzeja 21. st. Novi će se muzealci baviti digitalnim strategijama, digitalnim očuvanjem građe (kustos digitalnih zbirki), razvojem digitalnih interaktivnih proizvoda te suradnjom s online zajednicom (društvene mreže).¹¹

Dakako, ne može se očekivati da će se djelatnici Ministarstva kulture RH, koji itekako upravno-pravno utječu na život i rad muzealaca, baviti istraživanjem relevantnih muzeoloških izvora pri donošenju muzejske zakonske regulative koja, među ostalim, uređuje i zvanja u muzejskoj struci te mogućnosti i uvjete stručnog usavršavanja i napredovanja. To se ne može očekivati ni od svih muzealaca, pa tako ni od onih koji surađuju s državnom administracijom u donošenju zakonskih propisa. Stoga ih možemo uputiti da prečacem, vođeni *Određnicama za pisanje izvješća o radu muzeja* Muzejskoga dokumentacijskog centra,¹² koliko-toliko informirani stignu na polazište s kojega bi mogli kvalitetno promišljati i kreirati zakonske okvire za uvjete i način stjecanja zvanja u muzejskoj struci.

Ako ništa drugo, to im nalaže i *Etički kodeks za muzeje* Međunarodnoga muzejskog vijeća (International Council of Museums, ICOM), koji ističe ravnopravnost svih muzejskih struka: *Nužno je zapošljavanje kvalificiranog osoblja sa stručnošću koja je potrebna za obavljanje*

*svih zadaća*¹³ te koji poziva na uravnoteženu i pravednu profesionalizaciju: *Neophodno je osigurati odgovarajuće mogućnosti za kontinuirano obrazovanje i stručno usavršavanje sveg muzejskog osoblja kako bi se održavala njegova učinkovitost.*¹⁴

Bez kvalificiranoga muzejskog osoblja nemoguće je ostvariti mnogobrojne muzejske zadaće. *Mnoštvo zadataka unutar područja obrazovanja i posredovanja u muzeju iziskuje prilično zahtjevan angažman suradnika. Potrebno je stručno znanje o sadržaju zbirke, kao i o pedagoškoj djelatnosti. Pritom su svakako neizostavni znanje o muzeologiji, komunikacijske vještine, veselje i užitak u radu s ljudima, kao i osobno zalaganje.*¹⁵

Dakako, posvećenost poslu i strast ne mogu se kategorizirati.

Prošlost i sadašnjost pravnog uređenja muzejske struke u Hrvatskoj – od samoupravne radne zajednice do muzejskih zvanja

Muzeji su ušli u digitalno doba, a od njih se očekuje da se pozicioniraju i na tržištu kulturne ponude i potražnje te da aktivno sudjeluju u životu društvene zajednice u kojoj djeluju. Prirodno je da zakoni i pravilnici zastarijevaju te se stoga mijenjaju kako bi odgovorili novim društvenim, stručno-znanstvenim i tehnološkim zahtjevima. Muzejska su zvanja podložna stalnim redefinicijama u skladu s razvojem muzeja i njihovih organizacijskih struktura, programa i aktivnosti. O tome svjedoče i povijesne mijene u pravnom uređenju zvanja u muzejskoj struci u Hrvatskoj (v. tablicu).

Početak druge polovice 20. st. u Hrvatskoj se pojavljuje potreba za muzejskim zakonom *kao izvjesnom pravnom formom* djelovanja muzeja.¹⁶ Prvi muzejski zakon donesen je tek 1960., a njegov izmijenjeni, dopunjeni i pročišćeni tekst objavljen je 1965. U njemu se izriječom ne spominju zvanja u muzejskoj struci već se, u duhu socijalističkoga samoupravnog uređenja, govori o radnoj zajednici.¹⁷ Mišljenja i prijedloge o unapređivanju muzejske struke donosi Muzejski savjet.¹⁸ Tek se u Zakonu o muzejima iz 1977. izriječom spominju stručna muzejska zvanja.¹⁹

Kao što je iz tablice razvidno, najvažniji legislativni pomak u prepoznavanju i vrednovanju stručnih poslova u muzeju učinjen je 1998.²⁰ Tadašnjim Zakonom o muzejima prvi je put dokumentaristima, informatičarima i restauratorima omogućen izbor u viša zvanja (čl. 40.), a zvanje muzejskog pedagoga uvršteno je u stručna muzejska zvanja.

Zakon o muzejima iz 2015. reproducira klasifikaciju zvanja iz 1998. i dodaje im nova.²¹ Nije se dugo održao, samo tri godine. Zamjetno je kako je njegovim donošenjem propuštena prilika da u stručna muzejska zvanja budu uvrštena i zvanja dokumentarista i informatičara, štoviše, iz stručnih muzejskih zvanja izdvojeno je (!) zvanje muzejskog pedagoga. To je rezultiralo time da su se

10 Bilj. 2, str. 67-70.

11 *Emerging Job Profiles for the Museum Professionals, Erasmus+ project Mu.SA: Museum Sector Alliance*, 2017., <http://www.project-musa.eu/wp-content/uploads/2017/03/MuSA-Emerging-Job-Profiles-for-museum-professionals.pdf> (posjećeno: 10. svibnja 2019.).

12 Muzejski dokumentacijski centar: *Određnice za pisanje izvješća o radu muzeja*, <http://www.mdc.hr/hr/mdc/publikacije/izvjesca-muzeja/odrednice-za-pisanje-izvjesca-o-radu-muzeja/> (posjećeno: 17. travnja 2019.).

13 *Etički kodeks za muzeje* / prijevod Damodar Frlan. Sarajevo: ICOM – Nacionalni komitet Bosne i Hercegovine; Zagreb: Hrvatski nacionalni komitet ICOM-a, 2007., str. 2.

14 Isto, str. 3.

15 *Kriteriji kvalitete za muzeje: rad na obrazovanju i posredovanju* / prijevod Mila Škarić. Berlin: Deutscher Museumsbund e.V., 2008., str. 16, <http://www.icom-croatia.hr/wp-content/uploads/2012/01/kriteriji-kvalitete-za-muzeje> (posjećeno: 17. travnja 2019.).

16 Vojnović, Zdenko. *Naučno-prosvjetni zadaci muzeja. Muzeologija* 1, 1(1953): 21.

17 Zakon o muzejima (pročišćeni tekst). *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske* 14, 4(1965): 100-101.

18 Isto, str. 101.

19 Zakon o muzejskoj djelatnosti. *Informatica Museologica* 9, 1-2(1978): 15.

20 Zakon o muzejima, 1998., http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/1998_10_142_1746.html (posjećeno: 17. travnja 2019.).

21 Zakon o muzejima, 2015., https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2015_10_110_2121.html (posjećeno: 17. travnja 2019.).

tijekom javne rasprave i e-savjetovanja provedenih prije njegova stupanja na snagu mogle čuti brojne primjedbe muzealaca na članak koji se odnosi na stručne poslove u muzeju. Prijepori su nastali i zbog nekonzistentnosti članka 38., u kojemu je zakonodavac pomiješao muzejska zvanja i funkcije u muzejima, i to u segmentu marketinga i odnosa s javnošću. S obzirom na to da je navedenim Zakonom bilo predviđeno i napredovanje osoba u tom stručnom zvanju, trebalo je mijenjati – ionako neadekvatan – *Pravilnik o uvjetima i načinu stjecanja stručnih zvanja u muzejskoj struci* iz 2010.²²

No u tri godine funkcioniranja Zakona to nije učinjeno, vjerojatno zato što je trebalo uložiti znatan napor u definiranje kriterija prema kojima bi muzejski djelatnici zaposleni u odjelima marketinga i odnosa s javnošću mogli ostvariti pravo na stručno napredovanje.

Zakon o muzejima iz 2018. ne bavi se nomenklaturom i klasifikacijom muzejskih zvanja prepuštajući ih odredbama pravilnika koji će propisivati ministar kulture.²³

Prijedlog *Pravilnika o stručnim muzejskim zvanjima i drugim zvanjima u muzejskoj djelatnosti te uvjetima i načinu njihova stjecanja* (u daljnjem tekstu: *Pravilnik*) pojavio se u travnju 2019.²⁴ Premda znatno bolji od prethodnoga (što i nije bilo neko umijeće) izazvao je brojne reakcije muzealaca koji su se uključili u e-savjetovanje. Prema našem mišljenju, a to je bio i povod za pisanje ovoga teksta, njegov najveći nedostatak jest to što daje ili oduzima legitimitet pojedinim strukama. Dominantni igrači stvaraju nova pravila i nove procedure te grade statusne hijerarhije umjesto da realno i uravnoteženo sagledaju ulogu muzejske struke i poslanje muzeja kao javne službe u području kulture. Detaljna kritička analiza predloženog *Pravilnika* oduzela bi nam previše prostora. Ipak, neke komentare ne možemo izbjeći.

Zanimljivo je, primjerice, pratiti vrludavu pravnu sudbinu muzejskog pedagoga, i to od „nevidljivosti“ do uvrštenja u muzejsko zvanje 1998., do prijelaza iz „posvećenog kruga“ muzejskih zvanja u stručne poslove 2015. te potom u druga stručna muzejska zvanja 2019. Stječe se dojam da se zakonodavac, pa i neki konzervativniji ali dominantni muzealci, ne mogu odlučiti što bi s muzejskim pedagogom. Onda ne treba čuditi njihova zbunjenost kad je riječ o relativno novoj struci muzejskog informatičara. Što da se radi kad je ta struka stara „samo“ dva desetljeća?! Isključenjem informatičara i fotografa iz stručne muzejske zajednice te prebacivanjem mogućnosti njihova napredovanja u propise predviđene za javne službe (koje: zdravstvo, socijalnu skrb, kulturu, prosvjetu, visoko obrazovanje, znanost...!?), predloženi je *Pravilnik* legitimizirao udar na njihove struke. Muzej kao javnopravna osoba u području kulture također pripada javnim službama, pa čemu onda informatičara i fotografa prebacivati iz jedne javne službe u drugu kad je njihov posao u muzeju neusporediv s poslovima njihovih kolega u drugim javnim službama. To smo argumentirali priložima A i B, u kojima smo ukratko objasnili njihove

zadace u muzeju. Za svako smo zvanje priložili i izbor iz bibliografije kako bismo potkrijepili svoje navode.

Kustos, muzejski tehničar i preparator imaju stabilnu poziciju u zakonskim propisima jer su to nedvojbeno najstarija muzejska zvanja koje bilježi povijest nomenklature i klasifikacije muzejskih struka. Vodič-interpretator (ili stručni vodič) također je jedno od najstarijih muzejskih zvanja, a u hrvatskim muzejskim zakonima i pravilnicima nikad nije spomenuto.

Baštinski stručnjaci konzervator-restaurator, knjižničar i arhivist nisu specifičnost muzejske djelatnosti pa se njihova zvanja pravno uređuju posebnim propisima, što je samo djelomice prihvatljivo rješenje.²⁵ Njihov rad u muzeju itekako pridonosi produkciji i komunikaciji muzealnog znanja (konzervatorsko-restauratorska dokumentacija – znanje o muzejskom predmetu; knjižnični katalozi, bibliografije, znanje o knjižničnim zbirka, komunikacija s korisnicima knjižnične građe; arhivistička obavijesna pomagala, znanje o arhivskim fondovima i zbirka, komunikacija s korisnicima arhivskoga građiva).

Posebice su dvojbene konzervatori-restauratori. Njihovim „preseljenjem“ u nadležnost propisa kojima se uređuje zaštita i očuvanje kulturnih dobara potpuno se zanemaruje, primjerice, činjenica da se muzejski konzervator-restaurator nakon završetka stručnog zahvata nad nekim artefaktom ne prestaje brinuti o njemu – od njegova smještaja i praćenja mikroklimatskih uvjeta do izlaganja na izložbama. Nasuprot tome, u domeni zaštite spomenika skrb konzervatora-restauratora o preuzetom predmetu prestaje njegovim povratom imatelju, pa su njihovi poslovi samo naizgled jednaki.

Usto, stručni angažman muzejskih konzervatora-restauratora pri izlaganju predmeta na izložbama u službi zaštite uopće ne postoji kao primarna djelatnost. Predloženi *Pravilnik* ne spominje stručnjake za marketing i odnose s javnošću, koji također nisu specifičnost muzejske djelatnosti. Međutim, rastući korpus istraživanja i literature o marketingu u muzejima pokazuje snažan utjecaj marketinške struke na profesionalizaciju organizacije muzeja te na njegovu percepciju u javnosti. Stoga i tim djelatnicima treba omogućiti stručno usavršavanje i napredovanje, pogotovo ako se bave istraživanjem jedne od najvećih nepoznanica u muzejskom svijetu – posjetitelja/korisnika, te objavljuju stručne i znanstvene radove iz tog područja.

K tome, budući da je *Pravilnikom* (što je hvalevrijedno) uvedeno bodovanje kao temelj za napredovanje, moramo istaknuti da je propuštena prilika da se *Pravilnik* pojednostavi tako da se u opis kriterija za napredovanje u više zvanje uvrsti jedinstveni tekst uvjeta za sva stručna zvanja (diferenciran samo prema potrebnom stupnju obrazovanja) jer svi djelatnici u istim kategorijama moraju skupiti jednak broj bodova.

22 *Pravilnik o uvjetima i načinu stjecanja stručnih zvanja u muzejskoj struci*, 2010., https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2010_08_97_2727.html (posjećeno: 17. travnja 2019.).

23 *Zakon o muzejima*, 2018., https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2018_07_61_1267.html (posjećeno: 17. travnja 2019.).

24 *Pravilnik o stručnim muzejskim zvanjima i drugim zvanjima u muzejskoj djelatnosti te uvjetima i načinu njihova stjecanja (prijedlog)*, <https://esavjetovanja.gov.hr/Econ/MainScreen?EntityId=10694> (posjećeno: 7. svibnja 2019.).

25 *Pravilnik o stručnim zvanjima u konzervatorsko-restauratorskoj djelatnosti te uvjetima i načinu njihova stjecanja*, https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2003_04_56_693.html (posjećeno: 17. travnja 2019.).

Pravilnik o uvjetima i načinu stjecanja stručnih zvanja u arhivskoj struci, https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2010_09_107_2870.html (posjećeno: 17. travnja 2019.).

Pravilnik o uvjetima i načinu stjecanja stručnih zvanja u knjižničarskoj struci, https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2011_03_28_584.html (posjećeno: 17. travnja 2019.).

Tablica: Zvanja u muzejskoj struci u pravnom uređenju muzejske djelatnosti u Hrvatskoj

Zakon o muzejima			
Godina	Članak		
1965.	Radna zajednica muzeja organizira djelatnost muzeja, brine se o njegovu razvoju, utvrđuje planove i programe rada i razvoja muzeja, odlučuje o upotrebi sredstava i raspolaganju njima, raspoređuje dohodak, uređuje radne i druge međusobne odnose i bira organe upravljanja muzejom.		
	Stručna muzejska zvanja	Stručni poslovi	Pomoćni stručni poslovi
1977.	– kustos (viši, savjetnik) – muzejski tehničar (viši) – pomoćni preparator, preparator, viši preparator		
1998.	– kustos (viši, savjetnik) – muzejski pedagog (viši, savjetnik)	– dokumentarist (viši, savjetnik) – informatičar (viši, savjetnik) – restaurator (viši, savjetnik) – diplomirani knjižničar (viši, savjetnik) – arhivist (viši, savjetnik) – drugi stručnjaci ovisno o potrebama muzeja	– preparator (viši) – muzejski tehničar (viši) – pomoćni knjižničar, knjižničar – arhivski tehničar (viši) – fotograf (viši)
2015.	– kustos (viši, savjetnik)	– muzejski pedagog (viši, savjetnik) – dokumentarist (viši, savjetnik) – informatičar (viši, savjetnik) – restaurator (viši, savjetnik) – voditelj marketinga (viši, savjetnik) – voditelj odnosa s javnošću (viši, savjetnik)	– preparator (viši) – muzejski tehničar (viši) – fotograf (viši) – pomoćni knjižničar, knjižničar – arhivski tehničar (viši) – druge stručne osobe ovisno o potrebama muzeja
2018.	Stručna muzejska zvanja i druga zvanja u muzejskoj djelatnosti te uvjete i način njihova stjecanja propisuje pravilnikom ministar nadležan za kulturu.		
	Pravilnik o stručnim muzejskim zvanjima i drugim zvanjima u muzejskoj djelatnosti te uvjetima i načinu njihova stjecanja (prijedlog)		
Godina	Temeljna stručna muzejska zvanja:	Druga stručna muzejska zvanja:	Viša stručna muzejska zvanja:
	čl. 3.1.	čl. 3.2.	čl. 3.3.
2019.	– kustos – muzejski tehničar – preparator	– muzejski pedagog – muzejski dokumentarist	– viši kustos, muzejski savjetnik – viši muzejski pedagog, muzejski pedagog savjetnik – viši muzejski dokumentarist, muzejski dokumentarist savjetnik – viši muzejski tehničar – viši preparator
čl. 4.	– stručna zvanja konzervator restaurator, restaurator tehničar, viši restaurator tehničar te odgovarajuća viša zvanja ---> propisi u zaštiti i očuvanju kulturnih dobara (čl. 4.1.) – druga zvanja (!): informatičar, viši informatičar, informatičar savjetnik, fotograf, viši fotograf ---> propisi u javnim službama (čl. 4.2.) – zvanja iz područja knjižnične i arhivske djelatnosti („druga zvanja“) ---> propisi u knjižničnoj i arhivskoj djelatnosti (čl. 4.3.)		

Evo kako Agencija za znanost i visoko obrazovanje (AZVO) taksativno navodi muzejske profesije u grupi profesija „Rad muzeja“ (popis je očito sastavljen prema Zakonu o muzejima iz 1998.):²⁶

- dokumentarist
- fotograf
- informatičar
- kustos
- muzejski pedagog
- muzejski tehničar
- preparator
- restaurator

Čini se da u nomenklaturi zvanja u muzejskoj struci postoji nesuglasje među samim tijelima državne administracije.

Produkcija i komunikacija muzealnog znanja kao referentni okvir za definiranje zvanja u muzejskoj struci

U kontekstu ovoga rada, referentni okvir je predloženi (poželjno, dogovorno određen) sustav u kojem se identificiraju i definiraju strukovni položaji muzejskih djelatnika te opisuju njihove zadaće. U postavljanju referentnog okvira polazi se od produkcije i komunikacije muzealnog znanja kao specifičnog i najprepoznatljivijeg segmenta muzejske djelatnosti. Muzealno znanje rezultat je skupljanja, čuvanja i istraživanja materijalne, nematerijalne i prirodne baštine ljudi i njihova okoliša. To znanje ne obuhvaća samo informacije o fizičkim obilježjima i smještaju muzejskih predmeta (muzealija), već i sva znanja povezana s kontekstom i poviješću predmeta, osoba, korporativnih tijela, razdoblja i tema. Pohanjeno je u muzejskoj dokumentaciji (inventarnim knjigama, kartote-

26 AZVO – Agencija za znanost i visoko obrazovanje: Muzejska struka, <http://reguliraneprofesije.azvo.hr/hr/profesije/?profession=458> (posjećeno: 17. travnja 2019.).

kama, bazama podataka) i fondovima (fototeka – vizualna dokumentacija, fonoteka, videoteka, hemeroteka, rukopisi – tzv. siva literatura, publikacije, stručni i znanstveni radovi, arhivsko gradivo i dr.).

Prema kraju 20. st. komunikacija je postala glavna pokretačka snaga muzejskog djelovanja. Muzej prenosi muzealno znanje na specifičan način i putem različitih metoda, medija i tehnika – izložaba, publikacija, skupova, kongresa, stručnih i znanstvenih radova, predavanja, radionica, digitalnih proizvoda (DVD-ROM-ova, mrežnih stranica, mobilnih aplikacija, virtualnih izložaba, digitalnih zbirki, online kataloga). To ga čini vjerodostojnim multimedijskim komunikacijskim sustavom *par excellence*. Muzej kao neformalna škola omogućuje posjetiteljima/korisnicima usvajanje muzealnog znanja prema njihov vlastitom izboru.

Nažalost, moramo zaključiti kako domaća klasifikacija muzejskih stručnih poslova pokazuje znatno zaostajanje u shvaćanju funkcioniranja suvremenoga muzeja u odnosu prema spomenutim međunarodnim standardima i preporukama. Stoga smatramo da bi se u stručna muzejska zvanja (bez statusne diferencijacije) morala uvrstiti sva zvanja koja sudjeluju u produkciji i komunikaciji muzealnog znanja, a u njih ubrajamo:²⁷

- kustos
- muzejski pedagog
- muzejski dokumentarist
- muzejski informatičar
- konzervator-restaurator
- knjižničar
- arhivist
- fotograf
- vodič interpretator (stručni vodič)
- preparator
- muzejski tehničar.

Sva navedena zvanja, odnosno muzejski djelatnici u tim zvanjima svojim radom pridonose činjenici da muzeju kao jednoj od baštinskih ustanova vjeruje 90 % korisnika.²⁸ Nije li onda anakrono samo neka od zvanja izdvajati kao temeljna, a kamoli neka od njih izbaciti iz stručnih zvanja? Naime, može li netko reći da muzejski pedagog u manjoj mjeri sudjeluje u proizvodnji znanja od kustosa? Može li kustos sve znanje o predmetu steći bez doprinosa konzervatora-restauratora? Može li se baš svakom fotografu prepustiti rukovanje muzejskim predmetom pri pripremi kataloga izložbe ili izrada fotodokumentacije pri arheološkim istraživanjima? Nisu li digitalni muzejski proizvodi rezultat rada muzejskog informatičara? Zašto je muzejski dokumentarist stručno muzejsko zvanje, a muzejski informatičar nije? Dok netko argumentirano ne odgovori na ta pitanja, ostaje dojam da je koncept stručnih zvanja predložen u Pravilniku, najblaže rečeno, nazadovanje u odnosu prema prijašnjemu. Do tada se može zaključiti kako kreatori Pravilnika neadekvatno percipiraju ulogu i zadaće informatičara i fotografa u muzejskim ustanovama jer ih umjesto proizvođača

i komunikatora znanja tretiraju kao puki tehnički servis za, primjerice, mijenjanje tonera, realizaciju prezentacija i montiranje razglasa ili pak za izradu fotografija na dokumentarnoj razini.

Davne 1957. F. Tilden²⁹ je upozorio da nijedno interpretativno sredstvo nije djelotvorno kao kontakt *face to face* pa bi uvođenje stručnog vodiča u sustav stručnih zvanja znatno pridonijelo boljoj komunikaciji s korisnicima te samim time i većoj posjećenosti muzejskih ustanova. Iz posjeta brojnim muzejima, ili na njihovim mrežnim stranicama, može se vidjeti niz specijaliziranih, tematski koncipiranih vodstava i akcija koje provode stručni vodiči, a mi smo – uglavnom – ostali na razini angažiranja studenata koji čuvaju i vode posjetitelje kroz izložbene postave. Nije teško zamisliti dijelove nekog pravilnika u kojemu se od stručnih vodiča očekuje da putem elaboriranih provedenih akcija argumentiraju zahtjev za svoje napredovanje. No kako se čini, bliži smo koncepciji klasično odrađenog vodstva koje vodiča, nakon desetaka ili stotina vodstava, teško može motivirati da u zadano vodstvo uložiti više energije, a kamoli imaginacije.

S obzirom na to da muzealcu „diskurs i umijeće potječu od teatra i filma”³⁰, a suvremeni muzej već duže vrijeme funkcionira kao „kazalište pamćenja”³¹, spomenuta imaginacija i energija koju kao muzejski djelatnici ulažemo u svoj rad bitno utječu na kvalitetu muzejskog proizvoda. Stoga je nužno i u pravilnike ugraditi elemente koji će biti motivirajući, a to zasigurno nije nepotrebna i prijevorna statusna diferencijacija stručnih muzejskih djelatnika.

Zaključak. S razvojem muzejske djelatnosti u kontekstu općega društvenog, kulturnog, znanstvenog i tehnološkog napretka pojavljuje se niz zasebnih stručnih muzejskih zvanja. Zakonodavstvo mora biti konzistentno s logikom i evolucijom muzejske teorije i prakse. Inferiornost „ostalih” stručnih zvanja u muzejima u usporedbi s kustosom pripada prošlosti. Favorizirati samo neke struke neozbiljno je i štetno za muzejsku djelatnost u cjelini.

Zakon o muzejima te pravilnici koji reguliraju pojedine segmente muzejskog djelovanja moraju stvoriti stimulativno okruženje za razvoj svih muzejskih struka te pozitivno djelovati na stručno usavršavanje muzejskih djelatnika, porast njihove ekspertize i kompetencija te, posljedično, i na napredovanje u viša zvanja. U radu smo dali pregled nekih relevantnih sustava klasifikacije zvanja u muzejskoj struci. Analizirali smo pravno uređenje zvanja u Hrvatskoj kroz povijest. Na kraju smo predložili referentni okvir za definiranje zvanja zasnovan na produkciji i komunikaciji muzealnog znanja želeći pridonijeti stabilizaciji pravnih propisa. Svjesni smo da će se u budućnosti sustavi klasifikacije muzejskih zvanja neminovno revidirati. Nove tehnologije i novi mediji zahtijevat će nove muzealce. Već danas imamo gorući problem izvorne digitalne baštine i njezina dugoročnog očuvanja, i eto posla za novu muzejsku struku – kustosa digitalnih zbirki.

27 Uz priznavanje specifičnosti poslova koje u muzeju obavljavaju stručnjaci za marketing i odnose s javnošću, ovdje predloženi referentni okvir za definiranje zvanja u muzejskoj struci njih ne obuhvaća jer smatramo da je njihova primarna zadaća „prodaja/plasiranje” muzejskih proizvoda, a ne produkcija i komunikacija muzealnog znanja.

28 Gob, André; Drouguet, Noémie. *Muzeologija: Povijest, razvitak, izazovi današnjice*. Zagreb: Antibarbarus, 2007., str. 115-116.

29 Tilden, Freeman. *Interpreting Our Heritage*, Third Edition. Chapel Hill (NC): The University of North Carolina Press, 1977., str. 97.

30 Šola, Tomislav. *Eseji o muzejima i njihovoj teoriji: prema kibernetičkom muzeju*. Zagreb: Hrvatski nacionalni komitet ICOM-a, 2003., str. 47.

31 Maroević, Ivo. *Baštinom u svijet: Muzeološke teme – Zaštita spomenika – Arhitektura*. Petrinja: Matica hrvatska, Ogranak Petrinja, 2004., str. 59.

P.S.

U međuvremenu, od trenutka predaje teksta u tisak do objave ovoga broja *Informatice Museologicae*, stupio je na snagu novi Pravilnik³² koji se donekle razlikuje od prijedloga iz travnja 2019. Stoga nas je uredništvo časopisa posve utemeljeno zamolilo da uzmemo u obzir tu činjenicu i naknadno se na nju osvrnemo, što ovdje i činimo. Unatoč ponekim izmjenama u odnosu na prijedlog Pravilnik i dalje pokazuje konzervativan pristup klasifikaciji stručnih muzejskih zvanja, štoviše, člancima 3 i 4 uspio je čak „nadmašiti“ odgovarajuće članke iz javno osporavanog prijedloga. Tako se zvanja muzejskog pedagoga i muzejskog dokumentarista deriviraju iz zvanja kustosa (*sic!*) što unosi dodatnu konfuziju jer svaki pedagog ili dokumentarist mora raditi pet godina kao kustos ne bi li mogao napredovati u zvanje višeg pedagoga, odnosno višeg dokumentarista. Dakle, definirana stručna zvanja, ali bez adekvatnog stručnog ispita. Prema usvojenom Pravilniku muzejski informatičar i fotograf, umjesto propisima u javnim službama, prepušteni su „općem aktu muzeja“ (još jednom – *sic!*). Zbog skučenosti prostora ne možemo se ovdje baviti detaljnom kritičkom analizom Pravilnika, ali bi se njime svakako trebalo pozabaviti u nekom budućem radu.

LITERATURA I IZVORI

1. AZVO – Agencija za znanost i visoko obrazovanje: Muzejska struka, <http://reguliraneprofesije.azvo.hr/hr/profesije/?profession=458> (posjećeno: 17. travnja 2019.).
2. Boylan, Patrick J. Museum careers: ever changing and ever growing. *Museum International* 45, 4(1993): 4-7.
3. Dubé, Philippe. Connecting theory and practice in museology. *Museum International* 46, 3(1994): 46-50.
4. *Emerging Job Profiles for the Museum Professionals, Erasmus+ project Mu.SA: Museum Sector Alliance*, 2017., <http://www.project-musa.eu/wp-content/uploads/2017/03/MuSA-Emerging-Job-Profiles-for-museum-professionals.pdf> (posjećeno: 10. svibnja 2019.).
5. *Etički kodeksi za muzeje* / prijevod Damodar Erlan. Sarajevo: ICOM – Nacionalni komitet Bosne i Hercegovine; Zagreb: Hrvatski nacionalni komitet ICOM-a, 2007.
6. Gob, André; Drouguet, Noémie. *Muzeologija: Povijest, razvitak, izazovi današnjice*. Zagreb: Antibarbarus, 2007.
7. ICOM ICTOP – ICOM's International Committee for the Training of Personnel, <http://ictop.org/> (posjećeno: 17. travnja 2019.).
8. *Key Concepts of Museology* / edited by André Desvallées and François Mairesse. Pariz: Armand Colin, 2010.
9. *Kriteriji kvalitete za muzeje: rad na obrazovanju i posredovanju* / prijevod Mila Škarić. Berlin: Deutscher Museumsbund e.V., 2008., <http://www.icom-croatia.hr/wp-content/uploads/2012/01/kriteriji-kvalitete-za-muzeje> (posjećeno: 17. travnja 2019.).
10. Maroević, Ivo. *Baštinom u svijet: Muzeološke teme – Zaštita spomenika – Arhitektura*. Petrinja: Matica hrvatska, Ogranak Petrinja, 2004.
11. *Museum Professions – A European Frame of Reference* / edited by Angelika Ruge. Berlin: ICTOP – International Committee for the Training of Personnel, 2008.
12. Muzejski dokumentacijski centar: Odrednice za pisanje izvješća o radu muzeja, <http://www.mdc.hr/hr/mdc/publikacije/izvjesca-muzeja/odrednice-za-pisanje-izvjesca-o-radu-muzeja/> (posjećeno: 17. travnja 2019.).

13. Position Classification Standard for Museum Curator Series, GS-1015, 1962., <https://www.opm.gov/policy-data-oversight/classification-qualifications/classifying-general-schedule-positions/standards/1000/gso15.pdf> (posjećeno: 10. svibnja 2019.).
14. Position Classification Standard for Museum Specialist And Technician Series, GS-1016, 1961., <https://www.opm.gov/policy-data-oversight/classification-qualifications/classifying-general-schedule-positions/standards/1000/gso16.pdf> (posjećeno: 10. svibnja 2019.).
15. Pravilnik o stručnim muzejskim zvanjima i drugim zvanjima u muzejskoj djelatnosti te uvjetima i načinu njihova stjecanja (prijedlog), <https://esavjetovanja.gov.hr/Econ/MainScreen?EntityId=10694> (posjećeno: 7. svibnja 2019.).
16. Pravilnik o stručnim muzejskim zvanjima i drugim zvanjima u muzejskoj djelatnosti te uvjetima i načinu njihova stjecanja, 2019., https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/full/2019_10_104_2089.html (posjećeno: 20. studenog 2019.).
17. Pravilnik o stručnim zvanjima u konzervatorsko-restauratorskoj djelatnosti te uvjetima i načinu njihova stjecanja, https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2003_04_56_693.html (posjećeno: 17. travnja 2019.).
18. Pravilnik o uvjetima i načinu stjecanja stručnih zvanja u arhivskoj struci, https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2010_09_107_2870.html (posjećeno: 17. travnja 2019.).
19. Pravilnik o uvjetima i načinu stjecanja stručnih zvanja u knjižničarskoj struci, https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2011_03_28_584.html (posjećeno: 17. travnja 2019.).
20. Pravilnik o uvjetima i načinu stjecanja stručnih zvanja u muzejskoj struci, 2010., https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2010_08_97_2727.html (posjećeno: 17. travnja 2019.).
21. Smithsonian Institution: Working at the Smithsonian, <https://www.si.edu/OHR/workings> (posjećeno: 17. travnja 2019.).
22. Šola, Tomislav. *Eseji o muzejima i njihovoj teoriji: prema kibernetičkom muzeju*. Zagreb: Hrvatski nacionalni komitet ICOM, 2003.
23. Tilden, Freeman. *Interpreting Our Heritage*, Third Edition. Chapel Hill (NC): The University of North Carolina Press, 1977.
24. Vojnović, Zdenko. Naučno-prosvjetni zadaci muzeja. *Muzeologija* 1, 1(1953): 19-33.
25. Zakon o muzejima, 1998., http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/1998_10_142_1746.html (posjećeno: 17. travnja 2019.).
26. Zakon o muzejima, 2015., https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2015_10_110_2121.html (posjećeno: 17. travnja 2019.).
27. Zakon o muzejima, 2018., https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2018_07_61_1267.html (posjećeno: 17. travnja 2019.).
28. Zakon o muzejima (pročišćeni tekst). *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske* 14, 4(1965): 99-102. (preuzeto iz *Narodnih novina*, god. 21, br. 19, 13. svibnja 1965.).
29. Zakon o muzejskoj djelatnosti. *Informatice Museologicae* 9, 1-2(1978): 1-22. (preuzeto iz *Narodnih novina*, god. 33, br. 12, 28. ožujka 1977.).

32 Pravilnik o stručnim muzejskim zvanjima i drugim zvanjima u muzejskoj djelatnosti te uvjetima i načinu njihova stjecanja, 2019., https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/full/2019_10_104_2089.html (posjećeno: 20. studenog 2019.).

Prilog A. Muzejski informatičar

Muzejska je informatika interdisciplinarno polje proučavanja teorije i prakse primjene novih tehnologija u muzejima. Jedna je od disciplina kulturne informatike, tj. polje sjecišta kulture, računalstva, informacijskih i komunikacijskih znanosti. Njezin je razvoj počeo ranih 1990-ih godina. Dakle, muzejski informatičar ima uporište u vlastitoj disciplini i to bi, ako ništa drugo, trebao biti dovoljan argument svima koji pravno uređuju zvanja u muzejskoj struci. Zadatci su muzejskog informatičara definiranje, planiranje i upravljanje informatičkim poslovima u muzeju. Suraduje s muzejskim djelatnicima te utječe na organizacijsku strukturu i vidljivost muzeja u globalnome informacijskom okružju. Radi na muzejskoj dokumentaciji, digitalizaciji građe, produkciji digitalnih proizvoda i digitalnom očuvanju. Strukturira, oblikuje i proizvodi muzejske baze podataka, mrežne stranice, digitalne zbirke, virtualne izložbe, multimediju na izložbama i dr. Razvija, prati i primjenjuje informacijske standarde u muzejskoj djelatnosti, pravila strukturiranja i razmjene podataka, sheme metapodataka itd. Analizira upotrebu multimedije na izložbama te ponašanje korisnika mrežnih stranica te i na taj način pridonosi kulturi digitalne muzejske produkcije i komunikacije.

ODABRANA BIBLIOGRAFIJA

1. Crofts, Nicholas. *Museum informatics: the challenge of integration: Thèse de doctorat*. Université de Genève, 2004., <https://archive-ouverte.unige.ch/unige:417> (posjećeno: 3. svibnja 2019.).
2. Hand, Martin. *Making Digital Cultures: Access, Interactivity, and Authenticity*. Farnham, England; Burlington, USA: Ashgate, 2008.
3. Keene, Suzanne. *Digital Collections: Museums and the Information Age*. Oxford; Woburn, MA: Butterworth-Heinemann, 1998.
4. Koester, Stephanie Eva. *Interactive Multimedia in American Museums*. Pittsburgh, PA: Archives & Museum Informatics, 1993.
4. Marty, Paul F. Museum Informatics and Collaborative Technologies: The Emerging Socio-Technological Dimension of Information Science in Museum Environments. *Journal of the American Society for Information Science* 50, 12(1999):1083-1091.
5. Marty, Paul F. The Evolving Roles of Information Professionals in Museums. *Bulletin of the Association for Information Science and Technology* 30, 5(2004): 20-23.
7. *Museum Informatics: People, Information, and Technology in Museums* / edited by Paul F. Marty and Katherine Burton Jones. New York: Routledge; Taylor & Francis Group, 2008.
8. *Museum Professionals in the Digital Era: Agents of Change and Innovation, Erasmus+ project Mu.SA: Museum Sector Alliance*, 2017., <http://www.project-musa.eu/wp-content/uploads/2017/03/MuSA-Museum-professionals-in-the-digital-era-full-version.pdf> (posjećeno: 10. svibnja 2019.).
9. *Museums in a Digital Age* / edited by Ross Parry. London: Routledge, 2010.
10. *New Heritage: New Media and Cultural Heritage* / edited by Yehuda E. Kalay, Thomas Kvan and Janice Affleck. London: Routledge, 2008.
11. Parry, Ross. *Recoding the Museum: Digital Heritage and the Technologies of Change*. London; New York: Routledge, 2007.
12. *Producing Online Heritage Projects*. Gatineau, QC: Canadian Heritage Information Network, 2002.

13. Šojat-Bikić, Maja. Modeliranje digitalnih zbirki i digitalnih proizvoda: sadržajno-korisnički aspekt komuniciranja kulturne baštine u digitalnom obliku. *Muzeologija* 50(2013): 17-516.

14. *Theorizing Digital Cultural Heritage: A Critical Discourse* / edited by Fiona Cameron and Sarah Kenderdine. Cambridge, Mass.; London, England: The MIT Press, 2007.

15. *The Virtual and the Real: Media in the Museum* / edited by Selma Thomas and Ann Mintz. Washington: American Association of Museums, 2000.

Prilog B. Muzejski fotograf

Fotografija je postavila temelje muzeju bez zidova. Muzejski fotograf stvara vizualnu dokumentaciju muzejskih zbirki te tako sudjeluje u produkciji i komunikaciji muzealnog znanja. Fotografira muzejske predmete različitih veličina, materijala i oblika.

Specijaliziran je za muzejsku studijsku fotografiju. Planira snimanje (kompoziciju, kadar, osvjetljenje) kako bi zadovoljio muzejske standarde i ispunio muzejske zadaće. Pri snimanju stručno i pažljivo rukuje predmetima. Snima i u vanjskom okružju. Uključen je u sve muzejske projekte: izložbe, izdanja, terenska istraživanja, različita događanja. Obrađuje i formatira digitalne fotografije te proizvodi različite derivate fotografija za potrebe muzejskih baza podataka, tiskanih publikacija, multimedijских aplikacija i mrežnih stranica. Prati razvoj tehnologije digitalnog snimanja i pohrane fotografija (digitalno očuvanje) te tako aktivno sudjeluje u produkciji digitalne baštine.

ODABRANA BIBLIOGRAFIJA

1. Boltin, Lee. The Museum Photographer. *Curator* 1, 4(1958): 69-71.
2. de Rijcke, Sarah; Beaulieu, Anne. Image as Interface: Consequences for Users of Museum Knowledge. *Library Trends* 59, 4(2011): 663-685.
3. Henning, Michelle. With and Without Walls: Photographic Reproduction and the Art Museum; u: *The International Handbooks of Museum Studies: Museum Media*. Chichester, West Sussex: John Wiley & Sons, 2015., str. 577-602.
4. Jalšić Ernečić, Draženka. Muzejski fotograf ili fotograf u muzeju – Vladimir Kostjuk: fotograf Vladimir Kostjuk i Muzej grada Koprivnice od 1959. do danas. *Informatica Museologica* 49(2018): 136-143.
5. Šiftar, Davor. Fotografija u muzeju – vrste, informacijska i komunikacijska uloga. *Informatica Museologica* 33, 1-2(2002): 101-103.
6. Walsh, Peter. Rise and Fall of the Post-Photographic Museum: Technology and the Transformation of Art; u: *Theorizing Digital Cultural Heritage: A Critical Discourse* / edited by Fiona Cameron and Sarah Kenderdine. Cambridge, Mass.; London, England: The MIT Press, 2007., str. 19-34
8. Zlodi, Goran. Muzejska vizualna dokumentacija u digitalnom obliku. *Muzeologija* 40(2003): 9-105.

Primljeno: 24. svibnja 2019.

